

Dialektika a systémový přístup

Praha, Svoboda 1979, 305 s.

Systémový přístup je charakteristický pro vědu dvacátého století a přibližně od počátku jeho druhé poloviny se sám stává předmětem vědeckého zájmu. Myšlenky, které vyústily v systémovou metodologii, se rodily v celé řadě speciálních věd. Významný podíl na jejich formování, na utváření „jazyka“ systémové metodologie měla bezesporu matematika a matematická logika.

„Systémová metodologie“ (či „metodologie systémového přístupu“) je již delší dobu předmětem zájmu marxisticko-leninských filozofů. V dnešní době představuje svým způsobem „obecně vědní metodologickou teorii“. „Systémový přístup“ není možno považovat pouze za souhrn metod analýzy, výzkumu či bádání, v nichž hraje rozhodující úlohu pojem systému. Má svoji vlastní, do značné míry rozpracovanou teorii, má své vlastní principy a vlastní výzkumné metody.

Tato problematika se stává velmi častým předmětem diskusí jak mezi marxistickými, tak i nemarxistickými filozofy. V nemarxistické filozofii, zejména navazující na neopozitivistické koncepty a rozvíjené v duchu soudobého scientismu, je systémová metodologie považována za univerzální metodologii, která je s to plnit i úlohu obecně teoreticko-metodologického základu ve všech speciálních vědách. V tomto smyslu je mnoha buržoazními filozofy a teoretiky vědy stavěna do přímého protikladu k materialistické dialektice.

Otázka vztahu materialistické dialektiky a systémového přístupu je tématem mezinárodní publikace (autoři ze SSSR, NDR a ČSSR) vydané nakladatelstvím Svoboda. Struktura knihy vypadá takto:

Dialektika a systémové myšlení (J. Zelený, ČSSR)

Systémový přístup a dialektický materialismus (I. V. Blauberg, SSSR)

Otázky systémového přístupu v sociálním poznání (V. G. Afanasjev, SSSR)

Dialektický determinismus a obecná teorie systémů (H. Hörz, NDR)

Obecně vědní status a funkce systémového přístupu (A. D. Ursul, SSSR)

K otázkám vztahu speciálně vědních, obecně vědních a filozofických pojmů a kategorií (J. Stachová, ČSSR)

Věda o vědě a systémový přístup (H. Laitko, NDR)

Obecná teorie systémů a systémové metody analýzy vědeckého poznání (V. N. Sadovskij, SSSR)

Systémový výzkum a matematické modelování (V. S. Tuchtin, SSSR)

Pojetí systémů v soudobé vědě (J. Puršová, ČSSR)

Zákon a struktura ve fyzice (U. Rosenberg, NDR)

K problematice výzkumu metodologie systémového přístupu (I. Zapletal, ČSSR)

„Nominalistické“ pojetí struktury u C. Lévi-Strausse (P. Horák, ČSSR)

„Totalita“ a „systém“ v teoriích Hegela, Marxe a Luhmanna (C. Warnková, NDR)

Rozsah této informace neumožňuje věnovat pozornost všem příspěvkům. Proto se omezím pouze na některé, zabývající se základní problematikou systémového přístupu a na ty, které mají význam zejména ve vztahu k problematice společenskovědního poznání.

Úvodní stať (Z. Javůrka) podává stručnou informaci o stavu marxistického bádání v oblasti systémového přístupu. Ukazuje, že marxisticko-leninská filozofie a teorie vědy nepodceňuje systémový přístup, ale současně odmítá abstraktně chápaný univerzalismus tohoto přístupu, který je typický pro soudobou buržoazní vědu. Autor ukazuje, že „systémový přístup je jedním z rysů filozofie dialektického a historického materialismu, že je stránkou a důležitým aspektem dialekticko-materialistické metodologie“ (s. 30).

Toto výchozí stanovisko je akceptováno autory ostatních příspěvků. Vychází z něho stať J. Puršové, která se zabývá *problematikou pojetí systému v soudobé vědě*. Autorka konstatuje, že „v přírodních i společenských vědách existuje množství nejrůznějších koncepcí systémů, dokonce ani v jednotlivých teoretických oblastech není sjednocen pojmový aparát...“ (s. 130)(1).

(1) Na jiném místě knihy J. Zelený píše: „Některé studie V. N. Sadovského aj. poukazují obšírně na skutečnost, že v soudobé literatuře systémových výzkumů je výchozí pojem 'systém' chápán a definován velmi rozmanitě. Uvádí se na třicet různých definic“ (s. 32).

„Neujasněnost systémové interpretace přírody a společnosti vede ke značným komplikacím ve stanovení klasifikace těchto systémových pojetí. . . klasifikace by měla vycházet z povahy a roviny generalizace a abstrakce v jednotlivých vědních oblastech“ (s. 191). To znamená, že do klasifikace systémových pojetí by se přímo promítala i teoretická úroveň příslušné vědní disciplíny. V této souvislosti doporučuje J. Puršová rozlišovat systémové koncepty na intradisciplinární, interdisciplinární a obecné, tj. naddisciplinární úrovni. Tato klasifikace umožní určitou orientaci v systémových konceptech, vytváří však pouze určitý instrumentální předpoklad pro odstranění roztržitěnosti, která v uvedené oblasti převládá. Autorka se domnívá, že „jednou z cest k překonání dosavadní roztržitěnosti systémových charakteristik objektivní reality a k dotváření vědeckého světového názoru je hluboké a důsledné promyšlení a rozpracovávání závěrů dialektického a historického materialismu“ (s. 202). Za velmi aktuální úkol pak považuje objasnit vztah mezi obsahem kategorií používaných v konkrétních přírodních, technických a společenských vědách a obsahem obecných kategorií materialistické dialektiky (s. 202).

Otázkou vztahu speciálně vědních, obecně vědních a filozofických pojmů a kategorií se zabývá stať J. Stachové. Autorka v ní orientuje své úsilí na zkoumání „statutu“ obecně vědních pojmů, a to jednak ve vztahu k pojmům speciálních věd, jednak k pojmům filozofickým. (V této souvislosti zdůrazňuje, že nejde o pojmy jakékoli filozofie, nýbrž o pojmy filozofie vědecké, dialektické a historického materialismu.) Obecně vědní pojmy jsou (jak uvádí na s. 121) nikoli prostým zobecněním společných momentů poznávacích procedur ve více speciálních vědách, nýbrž jsou bytostně spojeny s rozvojem obecně vědních disciplín. A obecně vědní disciplíny se mohou smysluplně rozvíjet jen v souvislosti s rozvojem speciálního vědění, které poskytuje obecně vědnímu poznání nezbytný materiál, bez něhož nelze obecně vědní přístup realizovat. I když tyto pojmy nejsou bezprostředním přímým odrazem skutečnosti, jsou vzhledem ke své povaze (pokud jsou správně koncipovány) nástrojem k poznávání reálných jevů.

Složitější otázkou je vztah obecně vědních pojmů k pojmům dialektického a historického materialismu. Autorka zdůrazňuje, že „otázka filozofického či filozoficko-gnoseologického objasnění obecně vědních pojmů a jejich vztahu k filozofickým pojmům a kategoriím je v určitém smyslu právě koncentrovaným vyjádřením obecnějšího problému vztahu jednotlivých věd a filozofie“ (s. 124). Obecně vědní pojmy jsou tak podle jejího názoru určitým zprostředkujícím momentem mezi filozoficko-metodologickou fundamentací vědeckého poznání a „obsažností“ příslušných speciálních věd.

Domnívám se, že právě úvahy obsažené v této stati mohou být v mnoha směrech podnětné k diskusím o vzájemném vztahu obecných sociologických pojmů a pojmového zázemí konkrétních sociologických výzkumů na jedné straně a na druhé straně filozoficko-metodologické fundamentace vycházející z historického materialismu a materialistické dialektiky.

Obecnou problematiku vztahu dialektiky a systémového myšlení řeší ve svém příspěvku J. Zelený. Specifikuje nejprve základní charakteristiky systémového přístupu, přičemž je začleňuje do určitého kontextu vývoje systémového myšlení jako celku na jedné straně a na druhé straně ukazuje jejich vlastní gnoseologický kontext. Upozorňuje na mimořádný význam matematické a matematicko-logické fundamentace systémového přístupu. Současně však zastává stanovisko, že jeho absolutizace by vedla k určité deformaci zejména gnoseologické hodnoty systémového myšlení. Své úvahy o vztahu matematicky založeného systémového přístupu a materialistické dialektiky zpřesňuje takto: „Matematický systémový přístup, který zpracovává množinovou a informační stranku objektivních procesů, považujeme tedy za dílčí, i když obecně aplikovatelnou vědeckou metodu. . . Materialistická dialektika je také svého druhu systémový přístup, i když samozřejmě nikoli jen formálně systémový. . . Víme, že je charakterizována přinejmenším dvěma principy: Principem jednoty (jednoty mnohého, tedy skladbou, strukturou, systémem) a principem vývoje. Z historického a z historicko-filozofického hlediska se stále zdá vhodnější spíše charakteristika materialistické dialektiky jako vývojového nebo systémového vývojového přístupu“ (s. 40). Autor upozorňuje, že v tomto případě jde o problém, který je specifikací širší problematiky, a to problematiky vztahu matematizace v jejích soudobých podobách (včetně kybernetizace) a dialekticko-materialistické metody myšlení (s. 41). Právě tyto problémy sehrávají důležitou úlohu při koncipování „moderní racionality“.

V závěru svého příspěvku formuluje autor řadu aspektů, které je třeba v rámci studia této „moderní racionality“ postihnout. Zdůrazňuje však, že integrační bázi pro jejich uchopení (nutno chápat nikoli jen z pozice jejich specifičnosti, nýbrž v kontextu jejich organické jednoty) představuje právě dialekticko-materialistická filozofie.

Analýzou významu a smyslu systémového přístupu z pozic dialektického materialismu se zabývá i stať J. V. Blauberga. Termínu „systémový přístup“ užívá autor k charakteristice obecně vědního směru, jehož úkolem je rozpracovat principy, metody a prostředky zkoumání a konstruování objektů představujících systémy (s. 48). V této souvislosti zdůrazňuje, že „v procesu tvorby Kapitálu Marx rozpracoval speciální logicko-metodologické prostředky systémového výzkumu“ (s. 49). Ukazuje dále Engelsův a Leninův přínos k rozvinutí a obohacení teoretického

dědiectví a založení moderní vědecké metodologie. Zdůraňuje, že stimulace rozvoje metod vědeckého poznání vycházela nikoli jen z „imanentních“ potřeb vědy, nýbrž že velmi důležitou úlohu sehrála i potřeba společenské revoluční praxe. Na základě tohoto historického exkursu pak uzavírá: „není důvod k tvrzení, že by systémový přístup vznikl na půdě pro nás ideově cizí a že je v dialekticko-materialistické filozofii čímsi cizorodým. Takový mylný názor vyplývá z neznalosti podstaty věci. Ve skutečnosti principy systémového přístupu k výzkumu složitých vyvíjejících se objektů organicky patří k marxismu-leninismu a k jeho největšímu přínosu v rozvoji poznání“ (s. 51).

Stručně analyzuje základní pojmy a kategorie související se systémovou metodologií a znovu staví otázku soudobého vztahu systémového přístupu a marxisticko-leninské filozofie. Odpovídá na ni stanoviskem V. P. Kuzmina: (2) „Dialektický a historický materialismus je celistvý světový názor a vědecká metodologie, zatímco systémový přístup je jedna z jeho mezních stránek. Jako jedna z vědeckých metod nemůže systémový přístup v budoucnosti v žádném případě „nahradit“ nebo „být zaměňován“ za metodologii dialektického materialismu vůbec (s. 53). Autor se tím ostře ohrazuje proti tendencím „rozpouštět“ dialekticko-materialistickou metodologii a její specifiku v „systémovém přístupu“ a upozorňuje dále na nebezpečí vznikající z toho, že se objevují pokusy nahrazovat — pod záminkou „zpřesnění“ — základní pojmy dialektiky systémového přístupu.

J. V. Blaubeberg zdůrazňuje, že k prvořadým úkolům marxisticko-leninské filozofie patří rozpracovávat problematiku systémové metodologie a reagovat na všechny podněty a impulsy z této oblasti. „Přitom však je nutné mít na zřeteli, že si dialektický materialismus nečiní nároky na rozpracování celé problematiky soudobých systémových výzkumů“ (s. 63). Tak jako systémový přístup nemůže nahrazovat materialistickou dialektiku, nemůže (a ani nechce) materialistická dialektika zastávat funkci „systémové metodologie“, tak jak se historicky vyvinula jako historická speciální vědecká metoda poznání.

Velmi podnětnou je stať V. G. Afanasjeva, nazvaná *Otázky systémového přístupu v sociálním poznání*. Také tento autor zvažuje vymezení pojmu systému, ale vztahuje jej pouze k problematice společenských věd. Zdůrazňuje, že „marxistický dialekticko-materialistický názor na společnost a marxistická sociologie nutně vyjadřují systémový přístup ke zkoumání společnosti“ (s. 65). Ukazuje, že počátky geneze tohoto systémového přístupu ke společnosti jsou již v Marxově a Engelsově učení o společensko-ekonomické formaci, která představuje nejobecnější univerzální formu společenské celistvosti a systémovosti.

Problematika systémového přístupu v rámci společenskovědního poznání nabývá určitých specifických rysů. Při studiu vývoje společenských systémů (struktur) nabývá na významu „genetický“ aspekt. To znamená, že ke společenským jevům (jako systémům) je třeba přistupovat mimo jiné z vývojového hlediska. (Formálně matematická stránka systémového přístupu od této skutečnosti abstrahuje.)

Velmi podnětné jsou i specifikace určitých pojmů charakteristických pro systémovou metodologii v souvislosti se zkoumáním společenské skutečnosti — ať již se jedná o pojmy „okolí systémů“, „vlastní systém“ a další. Rozpracování systémové metodologie ve vztahu ke společenskovědnímu poznání považuje autor za jeden z nejdůležitějších úkolů soudobé metodologie společenských věd. Při tomto rozpracování pak nejdůležitější úlohu sehrává metodologická aplikace materialistické dialektiky a základních pojmů historického materialismu.

Velmi cenné podněty k rozvoji metodologického myšlení obsahují i další stať, i když některé z nich jsou svým charakterem orientovány výhradně na sféru přírodních věd (například stať U. Rösenberga *Zákon a struktura ve fyzice*) nebo se zabývají velmi úzce specifickou problematikou.

Sborník jako celek představuje cenný příspěvek k rozvoji metodologického myšlení. Akcentuje jak problém specifického rozpracování poznávacích metod tvořících „systémovou metodologii“, tak i inspirativní přínos této metodologie k rozvoji obecnějších filozoficko-teoretických úvah. Přitom zdůrazňuje, že dialektický a historický materialismus a zejména pak materialistická dialektika představují základní metodologický a světónázorový rámec pro důsledné vědecké řešení všech otázek, které se v souvislosti s rozvojem „systémové metodologie“ vyskytují.

Vladimír Čechák

(2) Viz V. P. Kuzmin: *Problemy sistémnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva 1974, s. 61–62.